

नौ

वृत्तचित्र स्क्रिप्ट लेखन : अभ्यास र शैली

दीपा गौतम

सामान्यतया: 'स्क्रिप्ट' भन्नाले पढ्नको लागि लेखिएको कुनै सामग्री भन्ने बुझिन्छ। नेपालीमा स्क्रिप्टलाई आलेख भन्ने गरिन्छ। केहीले भने कमेन्टीलाई नै स्क्रिप्ट मान्ने गर्छन्। तर टेलिभिजन 'स्क्रिप्ट' पढिने लिखित सामग्री मात्र होइन, बरु त्यो दृश्य र ध्वनिको मिश्रित भाषा हो। सजिलो अर्थमा बुझ्नको लागि दृश्यहरूको माध्यमद्वारा संदेश प्रवाह गर्नु नै टेलिभिजन स्क्रिप्ट हो भन्न सकिन्छ।

टेलिभिजन स्क्रिप्ट एउटा बृहत् विषय हो। टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने विभिन्न सामग्री जस्तै टेलिड्रामा, वृत्तचित्र, टक शो, विज्ञापन, म्यूजिक भिडियो र अन्य प्रत्येक कार्यक्रमको स्क्रिप्ट अलग-अलग ढाँचा र प्रकृतिका हुन्छन्। त्यस्तै प्रत्येक प्रसारण हुने समाचार वा कार्यक्रमको स्क्रिप्टका ढाँचा र प्रकृतिमा पनि बेग्लै विशेषता हुन्छन्। सामग्री जुनसुकै भए तापनि त्यसको प्राविधिक व्याख्या नै टेलिभिजन स्क्रिप्टको विशेषता हो। प्राविधिक व्याख्या भन्नाले टेलिभिजन सामग्रीका लागि प्रयोग हुने स्टुडियो वा स्थान, ध्वनि/प्रकाशको स्थिति भन्ने बुझिन्छ। त्यसबाहेक भाग लिन कलाकार वा सहभागी सङ्ख्या वा तिनको पोजिसन, सामग्रीमा प्रयोग गरिने शब्द, शब्दलाई दिइएको दृश्य तथा दृश्य खिचन प्रयोग गरिने क्यामराको सङ्ख्या र क्यामराले खिच्ने सट्/साइज आदि पनि प्राविधिक व्याख्याअन्तर्गत नै पर्छन्।

विभिन्न प्राविधिक शब्दावलीलाई सङ्क्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिने हुनाले टेलिभिजन स्क्रिप्ट आम पाठकहरूले बुझ्दैनन् । सामग्री उत्पादनसँग सम्बन्धित निर्माता, निर्देशक, सहनिर्माता, लेखक, कलाकार, क्यामरापर्सन, ध्वनि नियन्त्रक, प्रकाश संयोजक, स्टुडियो कन्ट्रोलर, स्वीचर र अन्य सम्बन्धितलाई बाहेक अरूलाई ती उति रुचिकर हुँदैनन् पनि । स्क्रिप्ट लेखन एउटा व्यावसायिक विषय हो ।^१ यद्यपि नेपालमा अहिलेसम्म पनि व्यावसायिक ढङ्गले स्क्रिप्ट लेख्ने परम्परा बसिसकेको छैन । खासगरी टेलिभिजन कार्यक्रम र वृत्तचित्रका सन्दर्भमा यो कुरा लागू हुन्छ ।

प्रस्तुत लेख नेपालमा वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनको प्रारम्भ र विकासको सेरोफेरोमा रहने छ । यस लेखमा नेपाली टेलिभिजन च्यानलभित्र नेपाली भाषामा बनेका वृत्तचित्रको उल्लेख गर्दै तिनको स्क्रिप्ट लेखनका विविध पक्षहरूमा चर्चा गरिने छ । लेख मुख्यतः नेपाली टेलिभिजन च्यानलभित्र वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनको अभ्यासमा केन्द्रित हुने छ । स्क्रिप्ट लेखनको अभ्यासका क्रममा अपनाइएको तरिका, शैली र प्रक्रिया साथै स्क्रिप्टको स्वरूपको पनि सामान्य जानकारी यो लेखले दिने छ । वृत्तचित्रसँग सम्बद्ध अन्य सन्दर्भ र स्क्रिप्टको अन्तर्वस्तुको विश्लेषण यहाँ गरिने छैन ।

लेखमा संस्थागत रूपमा नेपाली टेलिभिजन च्यानलमा संलग्न वृत्तचित्र निर्माता^२ साथै नेपाली भाषामा स्क्रिप्ट लेख्ने स्क्रिप्ट राइटरलाई मात्र समेटिएको छ । त्यसमध्येमा पनि सबैभन्दा लामो इतिहास भएको र सङ्ख्यात्मक रूपमा धेरै वृत्तचित्र उत्पादन गर्ने नेपाल टेलिभिजनको सन्दर्भ बढी उल्लेख गरिनेछ । टेलिभिजन च्यानलबाहिर बसी काम गर्ने फ्रिलान्सरहरूको स्क्रिप्ट लेखन शैली र प्रवृत्तिलाई यहाँ उल्लेख गरिने छैन ।

नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारित *भक्तपुर* (५० को दशक), कान्तिपुर टेलिभिजनबाट प्रसारित *धरहराको कथा* (६० को दशक), ईमेज च्यानलबाट प्रसारित *निकट रहेको विकट बस्ती* (६० को दशक) शीर्षकका वृत्तचित्रका स्क्रिप्टको केही अंशलाई परिशिष्टमा समावेश गरिएको छ । तिनले नेपाली टेलिभिजन च्यानलमा

^१ यहाँ 'व्यावसायिक' शब्द पेसागत सीप र कौशलका निमित्त प्रयोग भएको हो । स्क्रिप्टले नै वृत्तचित्रको गुणवत्ता निकर्षण गर्ने हुनाले यसमा विशेष किसिमको सीप तथा कल्पनाशीलताको आवश्यकता हुन्छ । तसर्थ यसलाई व्यावसायिक विषय मानिएको हो ।

^२ 'निर्माता' शब्दले खासगरी ठूलो पर्दाका चलचित्रका सन्दर्भमा लगानीकर्तालाई बुझाउँछ । फ्रिलान्सरहरू आफूलाई फिल्म मेकर/डाइरेक्टर भन्न रुचाउँछन् । तर, नेपाली टेलिभिजनभित्र वृत्तचित्र निर्देशन गर्नेहरूका निमित्त प्रोड्युसरको अर्थमा निर्माता शब्द चलनचल्तीमा छ ।

बन्ने वृत्तचित्रको स्क्रिप्टको स्वरूप थाहा पाउन मद्दत दिनेछन्। यी तीन वृत्तचित्रका स्क्रिप्टले नेपाली टेलिभिजन च्यानलमा ५० र ६० को दशकमा के कस्ता विषयका वृत्तचित्र प्रसारण भइरहेका छन् र ती वृत्तचित्रका लागि लेखिने स्क्रिप्टको स्वरूप र लेखन शैली कस्तो छ भन्नेबारे जानकारी दिनेछन्। निजी क्षेत्रका टेलिभिजन च्यानलमध्ये २०६० मा सुरु भएका कान्तिपुर र ईमेज च्यानललाई समेत यहाँ समावेश गरिएको छ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा सबभन्दा पहिले वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट कसले लेख्यो ? यो जान्न नेपालमा बनेका वृत्तचित्रहरूको इतिहास पढ्नुपर्ने हुन्छ। २०१३ सालमा युएस इन्फर्मेसन सर्भिस सेन्टरले बनाएको *द हिमालयन अवेकनिड* नामक चलचित्रलाई नेपालको पहिलो वृत्तचित्र भनिएको छ (मैनाली २०६१ : १)। तर त्यो नेपालबारे बनेको अङ्ग्रेजी भाषाको वृत्तचित्र हो। त्यसपछि केही जापानी र अमेरिकीले नेपालसम्बन्धी थप केही वृत्तचित्र बनाएका थिए। ती पनि नेपालमा बनेका मात्र हुन्, नेपाली भाषाका वृत्तचित्र होइनन्। २०१९ सालमा भारत देहरादुनका बासिन्दा हिरा सिंह खत्रीले राजा महेन्द्रको आदेशमा *श्री ५ महेन्द्रको वयालीसौँ जन्मोत्सव र विकासको बाटोमा नेपाल* नामक वृत्तचित्र बनाए (मैनाली २०६१ : ३)। निर्देशक/समीक्षक चेतन कार्कीका अनुसार सोही *श्री ५ महेन्द्रको वयालीसौँ शुभजन्मोत्सव* नै नेपालमा नेपालीले बनाएको पहिलो वृत्तचित्र हो।^३ नेसनल गाइडेन्स मिनिस्ट्रीअन्तर्गत रही हिरा सिंहले निर्माण गरेको सो वृत्तचित्रको निर्देशक पनि उनी आफैं नै थिए। कार्की भन्छन्, “वृत्तचित्रमा राजा महेन्द्रको जन्मोत्सव छायाङ्कन गरी त्यसमा कमेन्ट्री भरिएको थियो। त्यसको ढाँचा डकुमेन्ट्रीको जस्तो मात्र नभई समाचारचित्र (न्यूजरिल) जस्तो पनि थियो। अझ त्यसलाई म फिल्म नै भन्न रुचाउँछु। यद्यपि त्यो कथानक चलचित्र भने होइन।”

सो वृत्तचित्रबारे प्रकाश सायमी लेख्छन्, “त्यसमा राजालाई राष्ट्रिय एकता र अखण्डताको प्रतीकको रूपमा देखाइएको साथै महेन्द्रलाई नेपालीको एकमात्र आशा केन्द्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो। ‘स्वराष्ट्रका हे वीर महेन्द्र, नेपालीका आशा केन्द्र, तिम्रो जय जय होस्’ भन्ने बोलको गीत यसमा राखिएको थियो” (सायमी २०६३ : १३)। त्यसपछि हिरा सिंहले *विकासको बाटोमा नेपाल* बनाए।

^३ कार्कीसँगको कुराकानी।

त्यसको पनि निर्माता/निर्देशक हिरा सिंह नै भएको कार्की बताउँछन् । २०१७ साल पुस १ मा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई असंवैधानिक तवरले अन्त्य गरी सम्पूर्ण राज्यसत्ता आफ्नो हातमा लिएका राजा महेन्द्रले यी दुवै वृत्तचित्र आफू र आफूद्वारा प्रतिपादित व्यवस्थाको पक्षमा प्रोपगाण्डा गर्ने उद्देश्यले बनाउन लगाएका थिए (मैनाली २०६१ : ३) ।

हिरा सिंहले बनाएको दुई वृत्तचित्रको विषय, त्यसको सन्देश र त्यसमा प्रयुक्त गीतको बोलसमेत पत्तो लागेको स्थितिमा ती वृत्तचित्रमा स्क्रिप्ट लेखन कसले गरे होलान् भन्ने जिज्ञासा उठ्नु स्वाभाविक हो । चेतन कार्की भन्छन्, “यसमा कुनै द्विविधा नै छैन । ती दुवै वृत्तचित्रका स्क्रिप्ट राइटर हिरा सिंह नै थिए । जन्मोत्सवको सुटिड गरियो, त्यसमा उनले शब्द दिए र कमेन्ट्री भरियो ।”^४

यसरी नेपालमा टेलिभिजन स्थापना हुनु धेरै अघि वृत्तचित्र निर्माण भएको देखिन्छ । साथै ती नेपाली भाषाका प्रारम्भिक दुई वृत्तचित्र राजा र उनको क्रियाकलापको स्तुतिगानसँग सम्बन्धित थिए भने निर्माता/निर्देशक स्वयंले तिनको स्क्रिप्ट लेखेको बुझिन आउँछ ।

“प्रदीप रिमालको *नेपाली लोकनाच* (२०३१), लक्ष्मीनाथ शर्माको *गिलम्पेस फ्रम नेपाल* (२०३५) र *देवस्थल* (२०३६) लाई एक उपलब्धि मान्न सकिन्छ भने गोपालजी नेपालीको *औद्योगिक विकास* (२०२९), जगन्नाथ तिमिल्सिनाको *भक्तपुर एक परिचय* र वैकुण्ठमान मास्केको *बाँच र बाँच देउले* पृथक सन्देश बोकेको थियो”, प्रकाश सायमी (२०६३ : १३) लेख्छन् । सायमीले यी वृत्तचित्रको चर्चा गर्दा स्क्रिप्ट राइटरबारे मौन रहेका छन् । यद्यपि ३० को दशकमा नेपालमा के-कस्ता विषयमा वृत्तचित्र बन्थे भनी जान्नलाई उनको लेखले सघाउँछ ।

रेडियोकर्मी धन लामाले रेडियो कार्यक्रमको अभिभारा बोकिरहेको अवस्थामा शाही नेपाल चलचित्र संस्थान (शानेचस) मा समाचारमूलक र वृत्तचित्र लेखन साथै उद्घोषण कार्यमा संलग्न हुने गरेको बताएकी छन् (राणा र अरू २०६२ : १३५ मा उद्धृत) । त्यस सम्बन्धमा थप जानकारी दिँदै लामा भन्छन् :

शानेचसले वर्षमा ६ ओटा जति वृत्तचित्र निर्माण गर्दथ्यो, पुस १ गते (तत्कालीन संविधान दिवस) राजारानीका जन्मोत्सवहरू, बालादिवस, कुनै चाडपर्व, आदि विषयको । त्यसको न्यूजरिल र न्यूज डकुमेन्ट्री बनाइन्थ्यो । म र मधुकर बस्नेतले डकुमेन्ट्रीको जिम्मा लिएका थियौं । हामी तयार भैसकेको अर्थात् सम्पादित दृश्यहरूका लागि उपयुक्त शब्दहरू खोज्दथ्यौं । त्यसको लागि पत्रपत्रिकाको सहारा लिइन्थ्यो । पत्रपत्रिकाबाट

^४ कार्कीसँगको कुराकानी ।

तथ्य प्राप्त भएपछि अथवा सूचना जम्मा भएपछि भूमिका हाली, शब्दले बूझा भर्दै, अलिअलि साहित्य पनि घुसाई स्क्रिप्ट लेखिन्थ्यो । यो २०३६ साल तिरको कुरा हो । ती समाचारचित्र र वृत्तचित्रहरू सिनेमाको प्रदर्शन सुरु हुनुअघि हलहरूमा देखाइन्थ्यो । यदाकदा खुलामञ्चमा प्रदर्शन गरेको पनि सम्झना छ ।^५

कसरी जानिन् त उनले वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखन ? त्यसबारेमा उनलाई कुनै प्रशिक्षण दिइएको थियो त ? जवाफमा धन लामा भन्छिन्, “कुनै तालिम पाएकी थिइँन । अग्रज र प्राविधिकहरूले बाटो देखाइदिएकै भरमा परेर जानेकी हुँ ।”

हिरा सिंह र धन लामाले टेलिभिजन माध्यमका लागि नभएर ठूलो पर्दाका लागि वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखन गरेका हुन् । खासगरी धन लामाले स्क्रिप्टको शब्द लेखनमा मात्र काम गरेको बुझिन्छ । वृत्तचित्रको लागि स्क्रिप्ट लेखनका सन्दर्भमा ठूलो र सानो पर्दामा खास अन्तर नहुने हुँदा यी दुई प्रसङ्गले नेपालमा वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनका सन्दर्भमा पृष्ठभूमि तयार पार्न मद्दत दिन्छ ।

नेपालमा टेलिभिजनको स्थापना ४० को दशकमा भयो । २०४२ साउन २९ मा लाजिम्पाटस्थित आफ्नो भवनबाट नेपाल टेलिभिजन परियोजनाले पहिलो सफल परीक्षण प्रसारण गर्‍यो । परीक्षण प्रसारणमा श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष र इसिमोडको संयुक्त आयोजनामा ‘हिन्दुकुश हिमालयमा वन्यजन्तु आरक्षणसम्बन्धी क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी’ र ‘नेपालमा पर्वतीय विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी’ को गतिविधिमा आधारित वृत्तचित्र पनि प्रसारण गरिएको थियो । दुवै गोष्ठीको उद्घाटन तत्कालीन अधिराजकुमार धीरेन्द्र शाहले गरेका थिए । उक्त वृत्तचित्रको निर्माण टोलीमा निर्माता नीरविक्रम शाहलगायत दुर्गानाथ शर्मा, तपनाथ शुक्ल, श्याम चित्रकार, केदारबहादुर भट्टराई र केदार बस्नेतको सहभागिता थियो (गौतम २०६१) । सोही वृत्तचित्र नै नेपालमा टेलिभिजन माध्यमका लागि निर्माण र प्रसारण भएको पहिलो वृत्तचित्र हो । यद्यपि शीर्षक हेर्दा त्यो सामग्री वृत्तचित्र नै थियो वा त्यो पनि हिरा सिंहले बनाएको समाचारचित्र भन्न मिल्ने कुनै सामग्री थियो भन्ने प्रश्न उठ्छ । उक्त वृत्तचित्रका लागि दृश्यहरूको छायाङ्कन गर्ने श्याम चित्रकार त्यसलाई समाचारमा आधारित वृत्तचित्र (न्यूज डकुमेन्ट्री) भन्छन् ।^६ सो वृत्तचित्रका लागि स्क्रिप्ट लेखे र त्यसमा कमेन्ट्री भर्ने काम दुर्गानाथ शर्माले गरेको चित्रकार बताउँछन् । तसर्थ दुर्गानाथ शर्मालाई नै टेलिभिजन माध्यमका लागि वृत्तचित्रको पहिलो स्क्रिप्ट राइटर मान्न

^५ लामासँगको कुराकुनी ।

^६ चित्रकारसँगको कुराकानी ।

सकिन्छ । र, सोही वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट नै टेलिभिजनका लागि वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनको प्रारम्भ विन्दु थियो भन्न सकिन्छ ।

छापामाध्यममा (गोरखापत्रमा) कार्यरत र रेडियो नेपालमा समाचारवाचक रहेका शर्माले कसरी लेखे टेलिभिजन स्क्रिप्ट ? उनलाई त्यससम्बन्धी कुनै अनुभव र ज्ञान थियो त ? जवाफमा दुर्गानाथ शर्मा भन्छन् :

तत्कालीन सरकारले नेपालमा टेलिभिजन स्थापनाका लागि केही जनशक्ति तयार पार्न आवश्यक ठानी सञ्चारक्षेत्रमा कार्यरत केही युवाहरूलाई नेदरल्याण्डको 'रेडियो नेदरल्याण्ड ट्रेनिङ सेन्टर' मा तालिमको लागि पठाएको थियो । तालिममा म पनि सहभागी थिए । त्यहाँ हामीलाई कार्यक्रम उत्पादनसम्बन्धी पाँच हप्ते आधारभूत तालिम दिइयो । उक्त तालिममा स्क्रिप्ट लेखनबारे पनि सिकाइएको थियो । सोही आधारमा पहिलो वृत्तचित्रको लागि स्क्रिप्ट लेखेको हुँ ।

तालिममा आफूले सिकेको कुरालाई स्मरण गर्दै शर्मा थप्छन् :

टेलिभिजनका लागि स्क्रिप्ट लेख्दा छोटोछोटो वाक्य लेख्नुपर्छ, शब्दले जाहिले पनि दृश्यलाई पछ्याइरहेको हुनुपर्दछ र टेलिभिजन माध्यमका लागि छापा र रेडियो जस्तो धेरै शब्दहरू चाहिँदैन, थोरै लेखे पुग्छ जस्ता कुराहरू सिकेको थिएँ । तालिममा सिकेका कुरालाई वृत्तचित्रमा स्क्रिप्ट लेख्दा हबहु लागु भयो भएन अहिले सम्झना छैन । कोसिस भने पक्कै गरेको जस्तो लाग्दछ ।^९

२०४२ पुस १४ मा तत्कालीन राजा वीरेन्द्रको ४१ औँ जन्मोत्सवको अवसर पारी नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो नियमित प्रसारण आरम्भ गर्‍यो । उक्त प्रथम प्रसारणमा श्री ५ वीरेन्द्रको शुभजन्मोत्सवसम्बन्धी वृत्तचित्र प्रसारण गरियो (गौतम २०६१) ।^{१०} अनुप सुवेदीले “सरकारले वृत्तचित्रलाई सन् १९६१ देखि नै राजाको गुणगान गाउन र देश विकासमा प्रगति भएको देखाउन प्रयोग गर्‍यो” भनी उल्लेख गरेका छन् (सुवेदी २०६३ : २०) । त्यो क्रम टेलिभिजन स्थापना हुँदा पनि निरन्तर रहेको पुष्टि नियमित प्रसारणको पहिलो दिनमै प्रसारित श्री ५ वीरेन्द्रको शुभजन्मोत्सवसम्बन्धी वृत्तचित्रले गर्छ । २०४२ पुस २७ मा अर्थात्

^९ शर्मासँगको कुराकानी ।

^{१०} उक्त वृत्तचित्रको कुनै पनि किसिमको रेकर्ड हाल उपलब्ध छैन ।

पृथ्वी जयन्ती तथा राष्ट्रिय एकता दिवसमा प्रकाशजङ्ग कार्कीको लेखन तथा निर्देशनमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह नामक वृत्तचित्र प्रसारण गरियो । त्यसका निर्माता प्रकाशजङ्ग कार्की भन्छन्, “गोर्खामा सुटिङ गरिएको उक्त वृत्तचित्रको छायाङ्कन किरण चित्रकार र ध्वनि लक्ष्मण उप्रेतीको थियो । सो न्यूज डकुमेन्ट्री मात्र नभई विशुद्ध मात्रामा वृत्तचित्र थियो ।”^९

नेपाल टेलिभिजनमा वृत्तचित्र र स्क्रिप्ट लेखनको अभ्यास

नेपाल टेलिभिजनले ४० को दशकदेखि हालसम्म निर्माण गरेका वृत्तचित्रहरूको सङ्ख्या २५०० को हाराहारीमा छ । कान्तिपुर टेलिभिजनमा वृत्तचित्रको सङ्ख्या ३६ छ भने ईमेज च्यानलमा १०० को हाराहारीमा रहेको छ ।^{१०} ४० को दशकमा नेपाल टेलिभिजनमा निर्माण भएका केही वृत्तचित्रको विवरण तालिका ९.१ मा दिइएको छ ।^{११} उल्लिखित वृत्तचित्रको शीर्षकले विषयमा विद्यमान विविधता देखाउँछ । तिनमा स्थान, घटना र संस्कृतिको बाहुल्यता देखिन्छ ।^{१२}

तालिका ९.१ मा उल्लेख गरिएका वृत्तचित्रमध्ये *तनहुँ एक परिचय*, *आन्तरिक जलमार्ग हाम्रो भविष्य*, *सुनकोशीमा जलविहार*, *धातुकला तथा थान्का चित्रवाहेक* अरू सबै वृत्तचित्रका स्क्रिप्ट राइटरहरू निर्माता स्वयं हुन् । यसरी निर्माता स्वयंले आफ्नो वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट तयार पार्नेमा रानी गुरुङ, प्रकाशजङ्ग कार्की, सुमन बस्नेत, गगनलाल श्रेष्ठ, लय सङ्ग्रौला, लोचनमात्र श्रेष्ठ, अमोददेव भट्टराई, भुषण दाहाल, सहजमान श्रेष्ठ, सुष्मा गौतम, रमा सिंह, लोकेन्द्र शाह, जीवनाथ धमला, राजेन्द्रदेव आचार्य र दीपा गौतम पर्दछन् । नारायण श्रेष्ठको *तनहुँ एक परिचय*, गम्भीरकान्त मैनालीको *आन्तरिक जलमार्ग हाम्रो भविष्य*, अर्जुनकुमार राईको *सुनकोशीमा जलविहार* र श्रीवत्स राणाको *धातुकला तथा थान्का चित्रका* लागि नेपाल टेलिभिजनकै वृत्तचित्र निर्माता गगनलाल श्रेष्ठ, लय सङ्ग्रौला, लोकेन्द्र शाह, राजेन्द्रदेव आचार्यले स्क्रिप्ट लेखनमा सघाएको पाइन्छ ।^{१३} आफ्नो वृत्तचित्रको लागि स्क्रिप्ट तथा शब्द सामग्रीसमेत तयार गर्ने केही निर्माताहरूको

^९ प्रकाशजङ्ग कार्कीसँगको कुराकानी । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह वृत्तचित्र पनि हाल उपलब्ध छैन ।

^{१०} नेपाल टेलिभिजनका दृश्य सङ्ग्रहालयका कर्मचारी इश्वरी भुसाल, कान्तिपुर टेलिभिजनका निर्माता सुरेश पौडेल र ईमेज च्यानलकी कार्यकारी निर्माता अनुपा श्रेष्ठसँग गरिएको कुराकानी ।

^{११} नेपाल टेलिभिजनको दृश्य सङ्ग्रहालयको रेकर्डअनुसार ।

^{१२} नेपाल टेलिभिजनद्वारा निर्मित वृत्तचित्रको विषयगत विविधताबारे जानकारीको लागि यसै पुस्तकको टिप्पणीको लेख हेर्नुहोस् ।

^{१३} सम्बन्धित निर्माताहरूसँगको कुराकानी ।

तालिका १.१ : नेपाल टेलिभिजनमा ४० को दशकमा
प्रसारण भएका केही वृत्तचित्र

क्र.सं.	वृत्तचित्रको शीर्षक	निर्माता
१.	तनहुँ एक परिचय	नारायण श्रेष्ठ
२.	शिवरात्री	रानी गुरुड
३.	न्यानो संस्कृति	प्रकाशजङ्ग कार्की
४.	आन्तरिक जलमार्ग हाम्रो भविष्य	गम्भीरकान्त मैनाली
५.	सुनकोशीमा जलविहार	अर्जुन कुमार राई
६.	भेडाफर्म एक चिनारी	सुमन बस्नेत
७.	नेपालको विकासमा चीनको सहयोग	गगनलाल श्रेष्ठ
८.	धातुकला तथा थान्का चित्र	श्रीवत्स राणा
९.	आवास ऋण वितरण	लय सङ्ग्रौला
१०.	नेपालका पुतलीहरू	लोचनमान श्रेष्ठ
११.	हाम्रो विश्वास	अमोददेव भट्टराई
१२.	पाटन दरवार क्षेत्र - एक खुला सङ्ग्रहालय	भूषण दाहाल
१३.	जादुकला	सहजमान श्रेष्ठ
१४.	महिला पर्वतारोही	सुष्मा गौतम
१५.	श्री ५ महेन्द्रको स्मृतिमा	रमा सिंह
१६.	ठिमीको बिस्केट जात्रा	लोकेन्द्र शाह
१७.	तमसोमा ज्योतिर्गमय	जीवनाथ धमला
१८.	ढाका डायरी	राजेन्द्रदेव आचार्य
१९.	नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७	दीपा गौतम

स्रोत : नेपाल टेलिभिजन, दृश्य सङ्ग्रहालय ।

पृष्ठभूमि हेर्दा ती केही छापा माध्यमको पृष्ठभूमि भएका (लोकेन्द्र शाह, राजेन्द्रदेव आचार्य) केही साहित्यिक पृष्ठभूमि भएका (प्रकाशजङ्ग कार्की, गगनलाल श्रेष्ठ, लय सङ्ग्रौला, जीवनाथ धमला, अमोददेव भट्टराई) र केही थोरबहुत कलम चल्ने (रानी गुरुड, सुमन बस्नेत, लोचनमात्र श्रेष्ठ, सहजमान श्रेष्ठ, सुष्मा गौतम, रमा सिंह र दीपा गौतम) पर्दछन् ।

यसरी नेपाल टेलिभिजनको ४० को दशकमा वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनमा छापा माध्यम तथा साहित्यिक पृष्ठभूमि भएका र केही कलम चल्ने निर्माताहरू सक्रिय भएको बुझिन्छ । यसै अवधिमा नेपाल टेलिभिजन संस्थानमा परिणत भैसकेको हुँदा (गौतम २०६३) संस्था चलाउनका लागि आवश्यक पदहरू सिर्जना गरिएका थिए । संस्थानको प्रकृति श्रव्य/दृश्य सामग्री उत्पादन/प्रसारण गर्ने भएकाले निर्माता, समाचार सम्पादक, रिपोर्टर, क्यामरापर्सन, दृश्य सम्पादक, अपरेटर, ध्वनि नियन्त्रक, आदि पदहरू सिर्जना गरी सोहीअनुरूप पदपूर्ति गरियो ।

टेलिभिजनमा स्क्रिप्टबिना कुनै पनि सामग्री निर्माण नहुने भए तापनि स्क्रिप्ट राइटरको पद भने सिर्जना गरिएन । त्यसले स्क्रिप्ट लेखनलाई छुट्टै विधाको रूपमा नहेरिएको बुझाउँछ । यो बुझाइलाई ४० को दशकदेखि आजसम्म पनि आफूले निर्माण गरेका वृत्तचित्रमा आफूले नै स्क्रिप्ट लेख्ने वृत्तचित्र निर्माता जीवनाथ धमलाको भनाइले पुष्टि गर्छ । जीवनाथ धमला (लेखन/निर्देशन- *राणाकालीन दरबार, जननायक विपी कोइराला, मल्लकालीन सालिक*, आदि) भन्छन्, “पछि पछि, त निर्माताले आफ्नो कार्यक्रम वा वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट आफैँले लेख्नुपर्छ भन्ने अघोषित नीति नै बन्यो । मैले आफूले निर्माण गर्ने वृत्तचित्रमा अनुसन्धान र स्क्रिप्ट लेखनका लागि अरूलाई प्रयोग गरौं न भन्दा त्यसलाई वास्ता नगरिएको धेरै उदाहरण मसँग छ ।”^{१४} यस सन्दर्भमा सुष्मा गौतम (लेखन/निर्देशन- *नेपाली गरगहना, कीर्तिपुर, यी कलिला हातहरू*, आदि) भन्छन् :

स्क्रिप्ट राइटर सबै विषयको विज्ञ हुन सक्दैन । हामीकहाँ वृत्तचित्रका लागि निर्माता स्वयंले नै अनुसन्धान समेत गर्नुपर्ने हुँदा निर्माता जति त्यो विषयमा अर्को भिन्न सक्दैन । त्यसैले आफूले अनुसन्धान गरेको विषयमा आफैँले नै स्क्रिप्ट लेख्ने अभ्यास ठीक हो जस्तो मलाई लाग्छ । जापानजस्तो अति विकसित देशका वृत्तचित्र निर्देशकहरूले पनि आफ्नो वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट आफैँले नै लेखेको पाइन्छ । फेरि स्क्रिप्ट लेखन विषय हेरिकन पनि हुन्छ । साइन्स फिक्सन भए बेग्लै कुरा नत्र हामीकहाँ बन्ने वृत्तचित्रका लागि बेग्लै ‘स्क्रिप्ट राइटर’ चाहिन्छ भन्ने म ठान्दिनँ ।^{१५}

नारायण श्रेष्ठ नेपाली टेलिभिजन च्यानल वृत्तमा राम्रो र धेरै सङ्ख्यामा (हालसम्ममा) वृत्तचित्र निर्माण गर्ने निर्माताका रूपमा चिनिन्छन् । *पहाडकी सुन्दरी नगरकोट, धर्म र संस्कृति* (१५ शृङ्खला), *प्रस्तर मूर्तिकला* (८ शृङ्खला), *ज्यापू जनजीवन* उनले निर्देशन गरेका केही उत्कृष्ट वृत्तचित्र हुन् । उनी आफूले निर्देशन गर्ने वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट आफू लेख्दैनन् । उनको वृत्तचित्रमा दुर्गानाथ शर्मा, राजेन्द्रदेव आचार्य, श्रीराम पुडासैनीको स्क्रिप्ट लेखन रहेको पाइन्छ । नारायण श्रेष्ठ भन्छन् :

निर्माताको काम वृत्तचित्र उत्पादन/निर्देशन गर्ने हो स्क्रिप्ट लेख्ने होइन । जहाँसम्म निर्माताले अनुसन्धान गरेको हुन्छ भन्ने सवाल छ त्यो त उसले गरेको अनुसन्धान कतिसम्म स्क्रिप्ट राइटरको लागि जुटाइदिन सक्छ, आफूसँग भएका दृश्य र त्यसअनुसारको

^{१४} धमलासँगको कुराकानी ।

^{१५} गौतमसँगको कुराकानी ।

शब्दका लागि स्क्रिप्ट राइटरका लागि कतिसम्म बुझाउन सक्छ त्यसमा भर पर्ने कुरा हो । स्क्रिप्ट लेखन बेग्लै खाले सीप हो । त्यो सीप निर्मातामा हुँदै हुँदैन भन्ने होइन यदि उसमा दृश्यलाई शब्द दिने खुबी पनि छ भने बेग्लै कुरा नत्र शब्द खेलाउन जान्दैनमा वा भाषामा दखल छ भन्दैमा निर्माताले स्क्रिप्ट लेखनको रहर गर्नु ठीक होइन ।^{१६}

स्क्रिप्ट लेखनसम्बन्धी सुष्मा गौतम र जीवनाथ धमलाका भनाइ केही हदसम्म मिल्छन् । दुवैको भनाइ मूलतः अनुसन्धान र त्यसबाट निस्केको जानकारीको शब्दसामग्रीमा केन्द्रित छन् । जीवनाथ धमलाले अनुसन्धान र लेखनलाई जोडेर उनीले चाहेको स्क्रिप्ट राइटर पनि विषयको ज्ञान र त्यो विषयलाई शब्दमा लेख्नसक्ने लेखकतर्फ सङ्केत गर्दछ । तर नारायण श्रेष्ठको मत भने फरक छ । उनका लागि स्क्रिप्ट लेखन भनेको विषय विज्ञताभन्दा पनि दृश्यका लागि शब्द दिने सीप हो ।

यसरी वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनबारे निर्माता स्वयंले लेख्ने वा अलग स्क्रिप्ट राइटर चाहिन्छ भन्ने दुई फरक मत देखिए तापनि नेपाल टेलिभिजनका अधिकांश वृत्तचित्रमा निर्माताले नै स्क्रिप्ट लेखन गरेको पाइन्छ । २०५९ सालदेखि प्रसारण आरम्भ गरेका कान्तिपुर टेलिभिजन र ईमेज च्यानलमा पनि अधिकांश वृत्तचित्रमा निर्माता स्वयंले नै स्क्रिप्ट लेख्ने गर्छन् । समग्र नेपाली टेलिभिजन च्यानलभित्रै एउटा पनि यस्तो व्यक्ति छैन जसले स्क्रिप्ट मात्रै लेख्छ अर्थात् जसको पेशा नै स्क्रिप्ट लेखन हो ।^{१७}

तरिका र शैली

स्क्रिप्ट लेखनको सही तरिका के हो भन्ने सम्बन्धमा पनि निर्माता-निर्माता र स्क्रिप्ट राइटरपिच्छे फरक मत पाइन्छ । आफूलाई सही र सजिलो लागेर अपनाइएको तरिका र शैली नै सही हो भन्ने मान्यता निर्माताहरूमा छ । सैद्धान्तिक ज्ञान उति धेरै नभएको अवस्था र यसै गर्नुपर्छ भनी च्यानलहरूले पनि बाध्य नबनाएको स्थितिमा सबैले आ-आफ्नै पाराले डम्फु बजाउनु त्यति अनौठो होइन ।

नेपाल टेलिभिजनभित्र ४० को दशकको पूर्वाद्धिसम्म पनि धेरै निर्माताहरू वृत्तचित्रमा शब्दअनुसारको दृश्य राख्ने कि दृश्यअनुसारको शब्द रोज्ने भन्ने अन्योलमै थिए । मैले आफूले टेलिभिजन प्रवेश गर्दा (२०४३ मा) अग्रजहरू पहिला

^{१६} श्रेष्ठसंगको कुराकानी ।

^{१७} कान्तिपुर टेलिभिजनका सुरेश पौडेल र ईमेज च्यानलकी अनुपा श्रेष्ठसंगको कुराकानी ।

क्यासेटमा कमेन्ट्री भरी त्यसमा खिचेर ल्याएका दृश्यहरू फिट गर्ने गर्दथे । अर्जुनकुमार राईले पर्यटन विकाससम्बन्धी वृत्तचित्र र गगन विरहीले देश दर्शन शीर्षकमा वृत्तचित्र निर्माण गर्दा त्यसो गरेको देखेकी थिएँ । सम्पादन गरिने क्यासेटमा सर्वप्रथम कलर बार^{१५} रेकर्ड गरिन्थ्यो र त्यसमाथि रेकर्ड गरिएको कमेन्ट्री ले-आउट गरिन्थ्यो । शब्दअनुसारको दृश्यहरू फिट गर्दा सुहाउँदो दृश्य फेला नपरेको स्थितिमा उपलब्ध दृश्यलाई नै प्रयोग गर्नु पर्थ्यो । तसर्थ वृत्तचित्रमा उपयुक्त दृश्यभन्दा सामान्य (जनरल सट) र औसत दृश्यहरू प्रयोग गरेको पाइन्थ्यो । छायाङ्कन गरेका सबै दृश्यहरू प्राविधिक दृष्टिले उपयुक्त नहुनु सामान्य हो । शब्द वा कमेन्ट्री भरिसकेको हुँदा दृश्य अपुग भएमा प्राविधिक दृष्टिले अनुपयुक्त वा कम उपयुक्त दृश्य नै प्रयोग गरी सम्झौता गर्नुबाहेक अरु उपाय हुन्थ्यो । कमेन्ट्री भरिसकेकोले अनावश्यक वा कुरा दोहोरिएको जस्तो लागेमा काटछाँट गर्ने सम्भावना पनि अत्यन्त कम हुन्थ्यो । स्क्रिप्टमा लामालामा वाक्य प्रयोग गरिन्थ्यो । फलतः न्यारेसन सुन्दा कतिखेर टुङ्गिएला र सास फेरौंला भनी न्यारेटर बसिरहेका छन् कि भन्ने महसुस हुन्थ्यो । लामो वाक्यको कारण दर्शकले पहिला भनिएका कुरा विसर्द जाने सम्भावना पनि उत्ति नै हुन्थ्यो । त्यसले गर्दा मुख्य सन्देश र अन्य जानकारीप्रति दर्शक भ्रमित हुने आशङ्कालाई पनि बढावा दिन्थ्यो । वृत्तचित्र भरि शब्दहरू टनाटन हुनुपर्छ, जानकारीहरू प्रशस्त मात्रामा दिनुपर्छ भन्ने मान्यता थियो । लामो वाक्य र धेरै कुरा एकसाथ भन्न खोज्दा न्यारेटरको शब्द उच्चारण/व्याकरण (भोकल ग्रामर) विग्रने सम्भावना त थियो नै, भावपूर्ण अभिव्यक्ति नआउनाले प्रसारित सामग्री दरिलो हुन्थेन । विषय, घटना वा व्यक्तिको औपचारिक वर्णनले गर्दा दर्शकसँग दूरी बढ्ने सम्भावना पनि रहन्थ्यो । छापा माध्यम र साहित्यिक पृष्ठभूमि भएका स्क्रिप्ट राइटरहरूले स्क्रिप्ट लेख्ने गरेको र टेलिभिजन स्क्रिप्टसम्बन्धी आवश्यक जानकारी नभएकोले त्यसताका निर्मित वृत्तचित्रमा छापा तथा साहित्यको प्रभावले धेरै शब्दको प्रयोग तथा लामो व्याख्या हुने गरेको हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

त्यस बेला छोटो अवधिका (१० देखि १५ मिनेट) वृत्तचित्रहरू धेरै मात्रामा निर्माण भएको पाइन्छ । कति दृश्यले कति अवधिको वृत्तचित्र बन्दछ भन्ने अनुभव नभएको कारण ती वृत्तचित्र छोटो अवधिका निर्माण भएका हुन् भन्ने अड्कल गर्न सकिन्छ । अधिकांश वृत्तचित्रको थालनी विषयको भूमिकाबाट सुरु हुन्थ्यो । नेपालभित्रका जे विषयको वृत्तचित्र निर्माण गरिए पनि सुरुमा देशको प्रकृति, चार जात छत्तीस वर्णको देश, शान्तिभूमि, कला सम्पदामा धनी देश भन्दै

^{१५} टेलिभिजनको पर्दामा देखिने सात रङ्गका लाइनहरू ।

भूमिका बाँधिन्थ्यो । भूमिका बाँधेको केही पछि विषय सम्बन्धित विज्ञका अन्तर्वार्ता राखिन्थ्यो । १५ मिनेटको वृत्तचित्र छ भने करिब तीनदेखि चार मिनेटसम्मको अंश अन्तर्वार्ता राखिन्थ्यो । अन्तमा केही निष्कर्ष, सङ्कल्प र सुभावाहरू पेश गरिन्थ्यो । समग्रमा विषयको सकारात्मक वर्णन, औपचारिक शैली, लेखनमा साहित्यिक र आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग र एकसाथ थुप्रै जानकारीको प्रस्तुति त्यस बेलाका स्क्रिप्टका विशेषता थिए ।

४० को दशकको उत्तरार्द्धमा दृश्यहरू सम्पादन गरेपछि कमेन्ट्री ले-आउट गर्न थालियो र दृश्यको छनोटमा सतर्कता अपनाउन थालियो । यसबीच नेपाल टेलिभिजनमा विदेशबाट प्राप्त भएका वृत्तचित्र हेरेर र विदेश पुगेका तत्कालीन व्यवस्थापकहरूले त्यहाँ निर्मित/प्रसारित वृत्तचित्रबारे निर्माताहरूसँग अनुभव बाँडेकाले त्यस्तो परिवर्तन भएको हुनु पर्दछ । त्यस बेला सामान्य र औसत दृश्यभन्दा शब्दले मागेको खास दृश्यमा जोड दिइयो । फलतः शब्दले हिमाल भन्दा हिमाल देखाउने र नदी भन्दा नदी नै देखाउने अभियानमा निर्माताहरू लागे । एउटै दृश्य लामो समयसम्म देखाउनुभन्दा छोटोछोटो दृश्य प्रयोग गरियो । त्यसो गर्दा एउटा दृश्य राम्ररी स्थापित नहुँदै वा त्यसबारे धारणा बनाउन नपाउँदै अर्को दृश्यको प्रयोगले दर्शकको हेराइको क्रम टुट्ने र वृत्तचित्रले प्रवाह गुमाउने भयो । धेरै थरीका दृश्यको प्रयोगले वृत्तचित्रलाई रङ्गीन त बनायो तर त्यसको संरचना आकर्षक देखिएन । वृत्तचित्रले दृश्यपिच्छे बोलिरहनुपर्छ भन्ने मान्यता त्यस बेला पनि थियो । अपवादलाई छोडेर धेरै वृत्तचित्रले त्यो मान्यतालाई पछ्याए पनि । त्यस बखत सामान्यतया: एउटा कार्यक्रमले ओगट्ने समय ३० मिनेट हुने गर्दथ्यो । सोही अवधिको वृत्तचित्र निर्माण नभएको खण्डमा बाँकी समय केले भर्ने भन्ने समस्या रहने हुँदा निर्माताहरूलाई ३० मिनेटको वृत्तचित्र निर्माण गर्नको लागि निर्देशन र उत्प्रेरणा दिइन्थ्यो । ३० मिनेट पुऱ्याउनका लागि अन्तर्वार्ता अंश बढाउनु र धेरै समय ओगट्ने 'प्यान' र 'जुम इन' तथा 'जुम आउट'^{१९} दृश्यको प्रयोग गर्नुसिवाय अरु उपाय हुन्नथ्यो । सम्पादन गर्दै जाँदा वृत्तचित्रको अवधि ३० मिनेट नपुगेको खण्डमा प्रयोग नगर्ने भनी छोट्टिइएका दृश्यहरू पनि प्रयोग हुन्थे । वृत्तचित्रले देखाउन र भन्न खोजेको कुरा टुङ्गिसकेपछि

^{१९} प्यान भन्नाले दृश्यको एक छेउबाट अर्को छेउसम्म क्यामरा घुमाई देखाउने, जुम इन भन्नाले दृश्यको विस्तारित रूपबाट क्यामरा इन गरी दृश्यको खास रूप देखाउने र जुम आउट भन्नाले दृश्यको खास रूपबाट क्यामरालाई आउट गरी विस्तारित रूप देखाउनेलाई भनिन्छ । प्यान सटको प्रयोग एवं धेरै जुम इन र जुम आउट गर्नु भनेको दर्शकलाई ठगनु हो भनिन्छ । कुशल निर्देशकले आवश्यक पर्दा मात्र जुम सटको प्रयोग गर्छन् ।

पनि अनावश्यक रूपमा तन्काउन खोज्दा राम्रा दृश्य र महत्त्वपूर्ण कुराहरू एक ठाउँमा थुप्रिन्थे । आरम्भ, मुख्य भाग (पिक) र अन्तको समुचित संयोजन हुनुपर्ने स्क्रिप्ट लेखनको सामान्य सिद्धान्त पछ्याइएन । फलतः त्यसको संरचना बेढङ्गो हुन पुग्यो । प्रवाह नहुनु, संरचना फितलो हुनु र अनावश्यक रूपमा समय लम्बिदा वृत्तचित्र हेर्ने दर्शकको धैर्य टुट्ने सम्भावनालाई निम्त्याउँथ्यो । ४० को दशकको उत्तरार्द्धमा निर्मित अधिकांश वृत्तचित्रको संरचना यस्तै थियो ।

५० को दशकयता भने वृत्तचित्र निर्माण र स्क्रिप्ट लेखनमा केही नवीनता देखिन थाल्यो । कुनै वृत्तचित्रमा शब्द प्रयोगको माध्यमबाट, कुनैमा दृश्यको प्रस्तुतिको माध्यमबाट र ध्वनिको सहाराबाट त्यस्तो नवीनता महसूस गर्न सकिन्थ्यो । भूमिकाको सट्टा महत्त्वपूर्ण दृश्यालाई समावेश गरी फ्लक (मोन्टाज) देखाउने, विषयको लामो व्याख्याको सट्टा आकर्षक छोटो शब्दावली (पञ्चलाइन) प्रयोग गर्ने जस्ता अभ्यासले यसै दशकमा व्यापकता पाए । वृत्तचित्रमा प्रयोग हुने तथ्याङ्कलाई ग्राफिक इफेक्ट्सको प्रयोगद्वारा विभिन्न ढाँचामा देखाउने, वृत्तचित्रको शीर्षकलाई आकर्षक बनाउने, निर्माणमा संलग्न टोलीको नाम र कामलाई सिलसिलेवार एवं कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने; र वृत्तचित्रको पार्श्वध्वनिमा कुनै सङ्गीत वा वाद्यवादनको सट्टा वृत्तचित्रकै प्राकृतिक ध्वनि (नेचुरल साउण्ड इफेक्ट्स) को प्रयोग गर्ने कार्यमा समेत वृद्धि भयो । वृत्तचित्रमा अन्तर्वार्ता अंशलाई अत्यन्त कम प्रयोग गर्न थालियो ।

यो अवधिसम्ममा नेपाल टेलिभिजनका प्राविधिक तथा वृत्तचित्र निर्माताहरू जापान, मलेसिया, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, जर्मनी, नेदरल्याण्ड, आदि देशमा पुगी प्रशिक्षणमा सहभागी भैसकेका थिए । तिनले विदेशी च्यानलबाट बन्ने वृत्तचित्र हेर्ने तथा त्यसको उत्पादन निर्देशनसम्बन्धी जानकारी लिने अवसरसमेत पाए । विदेशबाट फर्केपछि त्यसको अनुकरण आफूले निर्माण गर्ने वृत्तचित्रमा गर्न खोज्नु अस्वाभाविक थिएन । यता क्रमशः अत्याधुनिक प्रविधिका क्यामेरा, सम्पादन डेकलगायतका मेसिनहरूको आगमन र उपयोगले वृत्तचित्रको प्राविधिक स्तर उठाउन मद्दत पुऱ्यायो । अभ्यासकै क्रममा निर्माताहरू खारिँदै जाँदा वृत्तचित्र निर्माण तथा स्क्रिप्ट लेखनमा परिवर्तन देखिनु स्वाभाविकै हो ।

पढेर कि परेर ?

स्क्रिप्ट लेखन पढेर जानिने सीप हो कि परेर भन्ने प्रश्न अहिले असान्दर्भिक हुन सक्छ । किनकि स्क्रिप्ट लेखन सिर्जनाको साथसाथै सीप पनि हो । तर, नेपाली टेलिभिजनका वृत्तचित्रका अधिकांश स्क्रिप्ट पढेर वा त्यससम्बन्धी सीप सिकेर

होइन, लेख्नै परेर लेखिएका हुन्। कार्यक्रम निर्माण, रिपोर्टिङ, छायाङ्कन, आदिको तुलनामा स्क्रिप्ट लेखनसम्बन्धी तालिम स्वदेश र विदेशमा पनि कमै हुने गरेको पाइन्छ। वृत्तचित्रकै लागि भनेर स्क्रिप्ट लेखनको आंशिक तालिम राजेन्द्रदेव आचार्यले मात्र लिएका छन्।^{२०} यद्यपि कार्यक्रम उत्पादन तथा निर्देशनको तालिम वा प्रशिक्षणको सिलसिलामा स्क्रिप्ट लेखनसम्बन्धी अभ्यास र कार्यशालाहरू समेत हुने भएकाले प्रायः सबै निर्माताहरू यसका सैद्धान्तिक पक्षबारे जानकार छन्। जीवनाथ धमला भन्छन्, “सुरु सुरुमा त के जान्नु। जस्तो सकियो त्यस्तो लेखियो। पछि, कार्यक्रम उत्पादनसम्बन्धी तालिम लिएपछि, दृश्यद्वारा देखाउन सकिने कुरालाई पनि ध्यान दिई स्क्रिप्ट लेख्न थालियो।”^{२१} सुष्मा गौतमको भनाइ छ, “जतिजति वृत्तचित्र बनाउँदै गइयो उतिउति स्क्रिप्ट लेखनसम्बन्धी नयाँनयाँ कुराहरू सिक्दै पनि गइयो।”

धमला र गौतमकै जस्तो भनाइ अन्य वृत्तचित्र निर्माता तथा स्क्रिप्ट राइटर अरूण चापागाई, माधव कार्की, रीता गुरुङको पनि छ।^{२२} हाल कान्तिपुर टेलिभिजनमा वृत्तचित्र निर्माण गरिरहेका सुरेश पौडेल र तीन वर्षअघि ईमेज च्यानलमा वृत्तचित्र निर्माणमा संलग्न अनन्त बज्राचार्य पनि यसमा सहमत छन्।^{२३} नेपाल टेलिभिजनका वृत्तचित्र र त्यसको स्क्रिप्ट निजी च्यानलमा काम गर्ने निर्माता/निर्देशकका लागि खुला पाठशाला बन्न पुगे। सम्भवतः त्यसैले कान्तिपुर टेलिभिजन र ईमेज च्यानलका अधिकांश वृत्तचित्र र तिनको स्क्रिप्ट नेपाल टेलिभिजनबाट निर्मित/प्रसारित वृत्तचित्र र त्यसको स्क्रिप्टभन्दा फरक देखिन्छ। सुरेश पौडेल भन्छन् :

मैले वृत्तचित्र निर्देशन र त्यसको स्क्रिप्ट लेखन नेपाल टेलिभिजन भित्रैबाट सिक्केको हुँ त्यसैले मेरो वृत्तचित्रमा सबै दृष्टिले त्यहाँको प्रभाव पर्नु स्वाभाविक हो। तर कान्तिपुर टेलिभिजनमा संलग्न भएपछि वृत्तचित्र निर्माणलाई उपलब्ध गराउने प्रशस्त समयको कारण मैले स्क्रिप्ट लेखनमै पनि बढी मेहनत गर्न सकें र अरू विदेशी च्यानलहरूमा वृत्तचित्रका लागि लेखिएको स्क्रिप्ट हेरेर वा सुनेर वृत्तचित्र र स्क्रिप्ट लेखनलाई अबै परिरस्कृत गरेको छु।^{२४}

^{२०} सन् १९९३ मा काठमाडौँमा सम्पन्न कल्चरल प्रोग्राम प्रोडक्सन (एडभान्स) मा आफूले स्क्रिप्ट राइटिङसम्बन्धी आंशिक तालिम लिएको आचार्यले बताएका छन्।

^{२१} धमलासँगको कुराकानी।

^{२२} चापागाई, कार्की, गुरुङसँगको कुराकानी।

^{२३} पौडेल र बज्राचार्यसँगको कुराकानी।

^{२४} पौडेलसँगको कुराकानी।

अनन्त बज्राचार्य भन्छन्, “सबै निर्माताको वृत्तचित्र निर्माण र स्क्रिप्ट लेखनको स्कुलिङ त नेपाल टेलिभिजन नै हो। तर जति वर्ष बिते पनि स्क्रिप्ट लेखनको सन्दर्भमा हामी अहिले पनि सिकने क्रममा नै छौं जस्तो लाग्छ मलाई।”^{२५} स्क्रिप्ट लेखनको प्रशिक्षण लिई अभ्यासमा समेत संलग्न राजेन्द्रदेव आचार्य टेलिभिजन च्यानलको स्क्रिप्ट लेखनका सम्बन्धमा भन्छन् :

धेरै राइटरहरूको स्क्रिप्ट तथ्यपरक छ। त्यो कन्भेन्सनल राइटिङ हो। दृश्यअनुसार रिट्रो नाबराई शब्द दिने कुरा पुरानो कुरा हो। त्यो धेरै प्रयोगमा आइसक्यो। तथ्यको र दृश्यको पनि ‘इन्टरप्रिटेसन’ गर्ने चलन हामीकहाँ छैन। त्यसैले नेपाली टेलिभिजन च्यानलभित्र बन्ने वृत्तचित्रहरू प्राविधिक दृष्टिले गतिलो हुँदाहुँदै पनि चर्चामा आउँदैनन्। वृत्तचित्रको सफलता त्यसको स्क्रिप्टमा निर्भर हुने हुँदा नेपाली दर्शकलाई वृत्तचित्रतर्फ आकर्षित गर्नको लागि स्क्रिप्ट लेखनमा नयाँनयाँ प्रयोग हुनुपर्छ जस्तो लाग्छ। अहिले हाम्रो स्क्रिप्ट लेखन १० प्रतिशत मात्र ठीक छ।^{२६}

समग्रमा नेपाल टेलिभिजन भित्रका वृत्तचित्र निर्माता तथा स्क्रिप्ट राइटरहरूले पढेर होइन परेर नै स्क्रिप्ट लेखेका हुन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। स्वेच्छाले र नियोजितभन्दा पनि भैपरी आएको हुँदा तिनले स्क्रिप्ट लेखेको बुझिन्छ र समय क्रमसँगै आफूलाई परिमार्जित गर्दै लगेको पत्तो लाग्छ। दर्शकलाई वृत्तचित्रतर्फ आकर्षित गर्न स्क्रिप्ट लेखनमा नयाँनयाँ प्रयोग हुनु पर्छ भन्ने आचार्यको टिप्पणीले भने नेपाली टेलिभिजनभित्र स्क्रिप्ट लेखन पुरानो शैलीमा चलिरहेको कुरालाई सङ्केत गरेको छ।

प्रक्रिया र स्वरूप

टेलिभिजन स्क्रिप्टलाई त्यसको लेखन प्रक्रियाले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। प्रक्रिया भन्नाले सिलसिलेवार ढङ्गले स्क्रिप्ट लेख्नुलाई बुझाउँछ। यहाँ टेलिभिजन च्यानलका निर्माता/स्क्रिप्ट राइटरहरू कुन प्रक्रियाबाट गुज्रेर कस्तो स्वरूपको स्क्रिप्ट तयार पार्छन् भन्ने चर्चा गरिने छ। ४० र ५० को दशकमा निर्मित वृत्तचित्रमा खास भिन्नता नभएको तालिका ९.१ र ९.२ लाई हेर्दा थाहा हुन्छ। ५० को दशकमा नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारित केही वृत्तचित्रका विवरण

^{२५} बज्राचार्यसँगको कुराकानी।

^{२६} आचार्यसँगको कुराकानी।

तालिका ९.२ मा दिइएको छ। यो दशकमा पनि स्थान र क्षेत्र विशेषका वृत्तचित्रको बाहुल्य छ। *तिर्खाएको सहर, पृथ्वीको चिठी महिलालाई, पानीको राजनीति, गाउँलेको छोरा, कलिला हातहरूले बोकेका सपनाहरू, कलम समालुपनै हातजस्ता शीर्षकले भने केही नवीनता बोकेका छन्।*

यो दशकमा नेपाल टेलिभिजनमा केही नयाँ निर्माताहरूले समेत प्रवेश गरेका पाइन्छ। ती हुन् टड्क उप्रेती, जयप्रकाश चौधरी, सुरेश पौडेल, रविन्द्र घिमिरे, सुरेश शर्मा, नीता सापकोटा, सङ्गीता पन्त, आदि। स्क्रिप्ट लेखनका सामान्य सिद्धान्त र चरणहरूबारे यी सबै जानकार छन्।^{२७} रविन्द्र घिमिरे भन्छन् :

वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनका सन्दर्भमा सैद्धान्तिक कुराहरू उति काम लाग्दैन रहेछ। सुटिङ स्पटमा नपुरी खाका स्क्रिप्ट तयार पार्नु मलाई बेकार लाग्छ। किनकि सुटिङ गर्दा प्लान गरेको दृश्य पाइँदैन, नसोचेको दृश्य देखा पर्छ। त्यसैले म सुटिङअघि स्क्रिप्टिङ गर्दिनँ। फाइनल स्क्रिप्टमा पनि दृश्य-दृश्यको व्याख्या नगरी यो शब्दमा यो दृश्य राख्छु भनी प्लान गर्छु।^{२८}

रविन्द्रको जस्तै अभ्यास ईमेज च्यानलका अनन्त बज्राचार्यको पनि छ। नीता सापकोटा, जयप्रकाश चौधरी र सङ्गीता पन्तले सुटिङअघि स्क्रिप्टको खाका कोर्ने गरेको बताउँछन्। कान्तिपुर टेलिभिजनका सुरेश पौडेल भन्छन्, “स्क्रिप्ट लेखनका प्रत्येक चरणहरू पार गर्दै म फाइनल स्क्रिप्टसम्म पुग्छु। त्यसमा सन्तुष्ट नभएसम्म म सम्पादनमा बस्दिनँ। क्यामराको भाषा बुझेले मेरो स्क्रिप्टबाटै वृत्तचित्रको भिज्युअलाइजेशन गर्न सक्छ। *धरहराको कथा* वृत्तचित्रमा करिब ९० प्रतिशत कुराहरू त्यही हुन् जुन मेरो स्क्रिप्टमा छ।”^{२९} नीता सापकोटाको भनाइ छ, “निर्माताले स्क्रिप्ट लेखनका चरणहरूमा धेरै समय खर्चिनुभन्दा वृत्तचित्र सम्पादन गर्दा होसियार हुनु बढी बुद्धिमानी हो। स्क्रिप्ट हेर्दा राम्रो भए पनि वृत्तचित्र राम्रो बनेन भने त्यसको कुनै अर्थ हुँदैन।”^{३०}

^{२७} स्क्रिप्ट लेखनका सन्दर्भमा प्रिलिमिनरी-स्क्रिप्ट, सुटिङ वा बर्किङ स्क्रिप्ट र फाइनल स्क्रिप्ट गरी तीन चरण महत्वपूर्ण मानिन्छ। सुटिङ गर्नु अघिको आधार पत्रलाई प्रि-स्क्रिप्ट, सुटिङका क्रममा प्रयोग गरिनेलाई सुटिङ वा बर्किङ स्क्रिप्ट र सुटिङ सकिएपछि तयार गरिने अन्तिम स्क्रिप्टलाई फाइनल स्क्रिप्ट भनिन्छ। दक्षिण एसियामा यी तीन चरणलाई मुख्य मानिने अभ्यास छ।

^{२८} घिमिरेसँगको कुराकानी।

^{२९} पौडेलसँगको कुराकानी।

^{३०} सापकोटासँगको कुराकानी।

तालिका ९.२ : नेपाल टेलिभिजनमा ५० को दशकमा
प्रसारण भएका केही वृत्तचित्र

क्र.सं.	वृत्तचित्रको शीर्षक	निर्माता
१.	हाम्रो सम्पदा काष्ठकला	नारायण श्रेष्ठ
२.	तिर्खाएको शहर	माधव कार्की
३.	पृथ्वीको चिठी महिलालाई	सुष्मा गौतम
४.	केशरमहलको कथा	सुरेश शर्मा
५.	गुफा	सुशील न्यौपाने
६.	पानीको राजनीति	राजेन्द्रदेव आचार्य
७.	रानीमहलको नियति	दीपा गौतम
८.	आदिनाथ मन्दिर	टडक उप्रेती
९.	गाउँलेको छोरा	सहजमान श्रेष्ठ
१०.	कोशी वन्यजन्तु आरक्ष	रीता गुरुड
११.	यात्रा राराको	अरुण चापागाई
१२.	साहसिक यात्रा	सुरेश पौडेल
१३.	फूलैफूल	रविन्द्र घिमिरे
१४.	कलिला हातहरूले बोकेका सपनाहरू	विजय वर्मा
१५.	नेपाल टेलिभिजन यथार्थ र चुनौती	जीवनाथ धमला
१६.	माफ्ती	मेघराज शम्शेर थापा
१७.	कलम समालुपने हात	जयप्रकाश चौधरी
१८.	गोरखा	सङ्गीता पन्त
१९.	मनाङ	नीता सापकोटा

स्रोत : नेपाल टेलिभिजन, दृश्य सङ्ग्रहालय ।

सम्पर्कमा आएका निर्माता र स्क्रिप्ट राइटरले स्क्रिप्ट लेखनका तीन चरणलाई महत्त्व दिएको पाइएन अर्थात् तिनले मनमनै मात्र ती चरणहरू पार गरेछन् भन्न सकिन्छ । सुरेश पौडेल अपवादमा पर्छन् । अरूको मुख्य ध्यान फाइनल स्क्रिप्टमा रहेको पाइयो जुन अस्वाभाविक होइन । प्रि, सुटिङ र फाइनल स्क्रिप्ट हेरफेर हुनु अर्को यथार्थ हो । वृत्तचित्रको प्रसारण नहुञ्जेल स्क्रिप्ट परिवर्तन गर्न सकिने सम्भावना रही नै रहन्छ । तर अन्य स्क्रिप्टहरूमा अभ्यास नगरी एकै पटक फाइनल स्क्रिप्टमा काम गर्नुले भने निर्माताहरूले स्क्रिप्ट लेखनलाई त्यति गम्भीरपूर्वक नलिएको पक्षलाई उजागर गर्छ । तर त्यो पक्षको अर्को पाटोलाई बुझ्न नारायण श्रेष्ठको भनाइले मद्दत पुऱ्याउँछ । उनी भन्छन्, “यति दिनभित्र वृत्तचित्र निर्माण हुनुपर्छ भनी समय सीमा तोकिने र गुणभन्दा परिमाणलाई महत्त्व दिने अभ्यासले गर्दा पनि स्क्रिप्ट लेखनका चरणहरू र परिभाषा बिर्सन

हामी बाध्य भएका हौं। अर्कोतिर प्रोडक्ट त वृत्तचित्र हो, स्क्रिप्ट कसरी लेखियो भन्ने कुराको खोजी कसले गर्छ र भन्ने मानसिकताले पनि काम गर्‍यो कि ?”^{३१}

स्क्रिप्ट लेखनको प्रक्रियासम्बन्धी निर्माताहरूको भनाइपछि नेपाली टेलिभिजन वृत्तचित्र स्क्रिप्टको आकार वा स्वरूपबारे केही अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यो अनुमानले स्क्रिप्टहरू वृत्तचित्रको आधारपत्र जस्तो मात्र भएको र त्यसको स्वरूप निबन्ध जस्तो हुने सङ्केत गर्दछ। यस लेखको परिशिष्टमा दिइएको नारायण श्रेष्ठको *भक्तपुर* र अनन्त बज्राचार्यको *निकट रहेको विकट बस्ती*ले त्यो अनुमानलाई सत्य सावित गर्छन्। यी स्क्रिप्ट र एउटा निबन्धको स्वरूपमा खासै भिन्नता छैन। अनन्त बज्राचार्यको *निकट रहेको विकट बस्ती* त भन्नु आधारपत्र जस्तो मात्र छ। सुरेश पौडेलको *धरहराको कथाले* भने टेलिभिजन स्क्रिप्टको छानक दिएको छ।

निष्कर्ष

नेपाली टेलिभिजन उद्योगको जनशक्तिको एउटा समूहले वृत्तचित्रको स्क्रिप्ट लेखनमा आफ्नो दिमाग, समय र उर्जा खर्चेको छ। र, हाल यो क्रम थोरै मात्रामा जारी छ। समग्रमा भन्दा हिजोका दिनहरूमा औपचारिक शिक्षा बिना, अग्रजहरूको काम हेरेर वा आफैं अभ्यास गर्दै वृत्तचित्रका लागि स्क्रिप्टहरू लेखिए। अहिले हेर्दा त्यो अभ्यास अव्यवस्थित र आलोकांचो लाग्न सक्छ। तर टेलिभिजन उद्योगको विकासमा समयानुरूप ती स्क्रिप्टहरूले पुऱ्याएको योगदानलाई विर्सन मिल्दैन। सञ्चारमाध्यमबाट प्रसारित दस्तावेज भएकाले त्यसको बेग्लै महत्त्व त छँदैछ।

नेपाल टेलिभिजनले ४० को दशकमा वृत्तचित्र विधालाई स्थापित गर्‍यो। सँगै स्क्रिप्ट लेखनको अभ्यास पनि सुरु भयो। ५० को दशकमा स्क्रिप्ट लेखनमा नवीनता र परिवर्तन देखा पर्‍यो। त्यसैले यी दुई दशक वृत्तचित्र निर्माण र स्क्रिप्ट लेखन दुवै दृष्टिले महत्त्वपूर्ण कालखण्ड हुन्। टेलिभिजन च्यानलभित्र हालसम्मको अभ्यासमा मुख्यतः वृत्तचित्र निर्माताले नै स्क्रिप्ट लेख्ने र सैद्धान्तिक कुराहरूमा भन्दा व्यावहारिकतामा जोड दिने गरेको देखिन्छ। यसमा सरकारी च्यानल नेपाल टेलिभिजन तथा निजी च्यानलहरूमा खास अन्तर पाइँदैन। साथै समयक्रमसँगै लेखनमा व्यावसायिकता देखिन थालेको महसुस हुन्छ।

वृत्तचित्रको नियमित निर्माण र प्रसारणबाट मात्र त्यसका विविध पक्ष र आयामहरूको चर्चा सम्भव हुने कुरा स्पष्ट छ। तर ६० को दशक वृत्तचित्र

^{३१} नारायण श्रेष्ठसँगको कुराकानी।

निर्माणका दृष्टिले कमजोर देखिएको छ। सबैभन्दा बढी वृत्तचित्र उत्पादन गरेको नेपाल टेलिभिजनले यो दशकमा आएर २५ ओटाभन्दा बढी वृत्तचित्र निर्माण गर्न सकेको छैन। नेपाल टेलिभिजनमा ४० को दशकमा प्रतिहप्ता जस्तो र ५० को दशकमा महिनामा एक पटक प्रसारण हुने वृत्तचित्र ६० को दशकमा आइपुग्दा तीन महिनामा एक पटक प्रसारण हुन पनि हम्मै परेको छ। कान्तिपुर टेलिभिजनले फाट्टफुट्ट रूपमा मात्र वृत्तचित्र निर्माण गर्छ। ईमेज च्यानलमा त अहिले वृत्तचित्र निर्माण ठप्प नै छ।^{३२}

आगामी दिनमा वृत्तचित्र विद्यालाई टेलिभिजन च्यानलहरूले पुनर्स्थापित गराएमा स्क्रिप्ट त्यसको लेखन र स्क्रिप्ट राइटरको मूल्याङ्कन/विश्लेषणको व्यवस्थित अभ्यास थालनी होला। प्रस्तुत लेख सो अभ्यासका लागि पृष्ठभूमि मात्र हो।

धन्यवाद

यो लेखको मस्यौदा पढी सुभाष दिने प्रत्युष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई र अनुभव अजीतप्रति आभारी छु। बाँकी रहेका गल्ती कमजोरीहरूको दायित्व मेरै हुनेछ।

सन्दर्भ सामग्री

अनुभव, अजीत। २०६४। नेपाली चलचित्रको आरम्भ। *मिडिया अध्ययन* २ : ३५-७३।
गौतम, दीपा। २०६१। ...यसरी इतिहासको निर्माण भयो। *टेलिपत्रिका* २(१) : ३२-४३।

गौतम, दीपा। २०६३। *काँचको पर्दा : नेपाली टेलिभिजनमा महिला*। काठमाडौं :
मार्टिन चौतारी।

मैनाली, मोहन। २०६१। नेपालमा चलचित्र। *आँखिभ्याल : टेलिभिजनमा वातावरण
पत्रकारिताको दस वर्ष*। पृ. १-४। काठमाडौं : नेपाल वातावरण पत्रकार समूह।
राणा, वन्दना, ज्ञानु पाण्डे, हरिकला अधिकारी, दीपा गौतम र कृष्णबहादुर भट्टचन।
२०६२। *सञ्चारकर्मी महिलाको अवस्था*। काठमाडौं : सञ्चारिका समूह नेपाल।
सायमी, प्रकाश। २०६३। नेपाली वृत्तचित्रको आगत विगत। *समय* ३(१२६) : १३।
सुवेदी, अनुप। २०६३। पर्दामा दलितको चित्रण। *रूपान्तरण : समाज अध्ययन* ३ : १९-३८।

^{३२} च्यानलहरूमा वृत्तचित्र निर्माण/प्रसारणको सङ्ख्या घटिरहेको सन्दर्भ अनुसन्धानको अर्को विषय हुन सक्दछ।

परिशिष्ट^{३३}

भक्तपुर वृत्तचित्रको स्क्रिप्टको अंश (निर्देशक : नारायण श्रेष्ठ र स्क्रिप्ट राइटर : राजेन्द्रदेव आचार्य)

भक्तपुर

स्क्रिप्टा यस्तो चित्रमग्न नगर जुन आधुनिकता भन्दा धेरै पुरानो पर्यायवाची शब्दको गणितले हो । मध्यकालीन नेपालको इतिहास झोज्नु, प-गो भने इतिहास दाखल गर्ने नगर भित्र प्रवेश गर्दछौ ।

यद्यपि तिथि मितिमा हिसाबले उपलब्धता अरु दुई वटा गज्जर काठमाण्डौ र ललितपुर भन्दा यसलाई बाक्लो टाँगिन्छ । तर यस्तो लाग्दो-गो नगरे आफूलाई चरमपमा अरु भन्दा वढो वृद्ध पन ठोकौको छ । पुरानीपन्नाहरू आफूलाई जिवन्तता ठान्छौ । आधुनिकताको परिचित लेामा परिवर्तन नभए पनि नाम भने परिवर्तन गरी गस्ताइ भक्तपुर भन्ने गरिन्छौ ।

दुर्लभास्का पानास्रमा भक्तपुरका अध्याम हालै र हेटौँ गो नगरीको कवि नरौ शताब्दीकै बेला देखि अस्तित्व लियो छ, जुन ठेला आनन्द मल्लले राजा गर्दथे । लम्बुला र नगर योजनाको दृष्टिले गो नगरीको शीप र कौशल अत्यन्त गौरव ठाँले खुट्यो छ । यो नगरलाई त्यति ठे जस आकाशको कल्पनामा टाँसियो थियो । लम्पुन्ते सीलाको किनार, किनार स - साना हाँडाको धाँच्या पश्चिम देखि पूर्व हुँदै गो नगर फैलियो छ । प्राचिन संस्कृति र जोवन शैला जस्ताको तस्तै गस्तु गराँको विशेषता हो । त्यसै भनिन्छ गो स्क्रिप्ट जीवीत संग्रहालय पनि हो ।

स साना साँढुता गल्लीस्रमा लहौ जाँडेर बनाइएका ब्राह्मण मन्दिर र चौकस्र भित्रको सुनसान जोवन भित्र गो नगरीको लस्रगहर लुकि छ । गो नगरी आफूलाई कसको सुरक्षात गारु स्रथ्यो त ? भन्ने प्रश्न ठेला ठेलाको उत्तरे पनि गर्दछ । तर लम्पु सजिलो झवाठमाण्डौ र ललितपुरमा ऐतिहासिक गज्जनेस्रि अज्ञान्ति हुँदा पनि गो नगरमा लगे अज्ञान्ति त्यति प्रभावित पाँइँ । अनि आधुनिक नगर विकासमा अर्थ निस्र र वस्तुको विकास र शील्फलाई पनि यत्ने लीकाते । वरु आफूलाई दुब्दा र मौलिक लाई नै आफूलाई वास्तविक स्वरुप टाँगिहग्यो ।

गो नगर अरु नगर जस्तो धेरै लस्रसागोहरको वा तोलाकाट विकास भन्दा कदा नगर लोह्न । ठर यस्तो गौरव पदा ठे छ भने गो विकासहरूको नगर हो । शैलमा प्रस्र पस्रिना लगास्र नगर भित्रका गस्तोमा लुकि ठेला आफूना छान्छौ शोपोमा साँढुल्लि संस्कारको जोवन प्रापन गर्नु गराँदा वासिन्दाको जोवन शैला हो ।

^{३३} भक्तपुरको स्क्रिप्ट त्यसका निर्माता नारायण श्रेष्ठ, धरहराको कथाको निर्माता साथै स्क्रिप्ट राइटर सुरेश पौडेल र निकट रहेको विकट वस्तीको निर्माता तथा स्क्रिप्ट राइटर अनन्त बज्राचार्यबाट प्राप्त गरिएको हो ।

धरहराको कथा वृत्तचित्रको स्क्रिप्टको अंश (निर्देशक/स्क्रिप्ट राइटर : सुरेश पौडेल)

- सुरेश पौडेल	
Bikalpa ID	Narration / Effect / Music
<p>- T/U text of Nepali dictionary</p> <p>- Zoom in meaning of Dharhara - Fade out</p> <p>- Fade in BS 1857</p> <p>- Dissolve, image of Rana Bdr. Shah with map of Nepal in b/g indicating Ktm to Varanasi of India</p> <p>- Dissolve, T/U Bhimsen Thapa's picture (B/W)</p> <p>- Dissolve, Pan R - Taj Mahal</p> <p>- Dissolve, Tilt up - Kutub Minar</p> <p>- Dissolve, Zoom out - Taj (front)</p> <p>- Dissolve, Zoom out - Fatehpur fort (front)</p> <p>- Text 1860</p> <p>- Dissolve, Zoom out - Ran Bdr. Shah with map of Nepal in b/g indicating Varanashi to Ktm</p> <p>- T/U picture of Girwanyuddha</p> <p>- Dissolve, Zoom in, Bhimsen Fade out</p> <p>- Fade in, C/U Zoom out Rana Bdr.</p> <p>- Dissolve, T/U Statue of Lalit Tripura Sundari (profile)</p> <p>- Zoom out - Lalit (front) - fade out</p>	<p>बनेको आलो स्वप्न, कीर्तिलक्ष्म, मिनार इत्यादि उल्लेख गरिएको छ।</p> <p>धरहराको निर्माणका बारेमा प्रसम्भेदिक नै कहाना पाउनकालागि <i>क्रि.श. १८५७</i> मा फर्कनु पर्ने हुन्छ जुन बेला नेपालका ताल्कालीन राजा रणबहादुर शाह जसरी कानिबन्दीको मृत्यु पछि राजकाजबाट सत्यास विपर ██████████ त्यस बेला रणबहादुर शाहसंग काजी जाने झटितिरहमा सरदार भीमसेन थापा पनि थिए। मृत्युपछि शासन पछि ईस्ट इन्डिया कम्पनीद्वारा शासित त्यस समयको भारतका विभिन्न शाहमा पहिले बेइछि नै आत्मा आत्मा मीनारहरू थिए। त्यस प्रकारका बास्तु शैलीको प्रचलनलाई अघेज सरकारले पनि निरन्तरता दिएकाे थियो जुन भारत बनाइकोे क्रममा भीमसेन थापाले पनि देखेका पनि थिए।</p> <p><i>विक्रम संमत् १८६०</i> को अन्त्यतिर देव सिमर घटित अनेक घटनाहरू तथा आफ्नै कारणले पनि निर्वातको जीवन त्याग गरि आफ्ना दसवत्का साथ रणबहादुर शाह पुनः नेपाल फर्कन्छन्। नेपाल आगमन पछि नेपालका ताल्कालीन नाबाबलक राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहका मुक्तिपारको रुपमा रणबहादुर शाहले राजकाज सञ्चालन गर्दछन् त्यसै नेपालको कौली व्यवस्था समाप्तकालागि भीमसेन थापा काजी बनाईन्छन्। सत्यसि हुनु अघि राजराजेश्वरी र सुवर्णनाथीसंग विवाहित रणबहादुर शाहले सत्यसि जीवन पछि पनि धर २ विवाह गर्छन्, बज्रवतीदेवी तथा भिमसेन थापाका माई काजी नवमतिह थापाकी छोरी ललितत्रिपुरा सुन्दरीसंग.....</p> <p><i>विक्रम संमत् १८६३</i> रणबहादुर शाहको हत्या पछि भीमसेन थापा नेपाल अधिराज्यका मुक्तिपार हुन्छन्। उनी मुक्तिपार भएको वर्षो बसमा राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको पनि मृत्यु हुन्छ। त्यस पछि नाबाबलक राजा राजेन्द्रको नाथदेवीको विधुमुखा महारानी ललितत्रिपुरा सुन्दरीको कोठामा आइन्छन्। भीमसेन थापा एक प्रकारले स्वतंत्रतासम्ममा नेपाल अधिराज्यको सर्वेसर्वा जसै नै भईसकेका हुन्छन्। उनले नेपालमा अनेकन सुधार तथा निर्माणका कामहरूलाई अघि बढाउने गरेको हुन्छन्। यसै दौरानमा भीमसेन थापाले विक्रम संमत् १८८१ मा आफ्नो निवास थापारकारको रीणपरिचयसंग तर्फ एउटा धरहरा बनाउने लगाउछन्। यहाँ धरम के नहाँस भने कुत्रा अहिले देखिएका के अस्तित्वमा रहेको धरहराको बारेमा नगर्दै भीमसेन थापाले बनाएको त्यो पहिलो धरहराको बारेमा हुँदछ जुन अहिले इतिहासमा मात्र सीमित छ।</p>
<p>- Pan L - Rana Bdr Shah.</p> <p>- Dissolve, T/D - Bhimsen Thapa</p> <p>- Dissolve, T/U - Girwanyuddha</p> <p>- Dissolve, Zoom out - Rajendra Bir Bikram</p> <p>- Dissolve, Zoom in - Lalitsundari</p> <p>- Dissolve, C/U Zoom in E/C/U - Bhimsen Thapa's face</p> <p>- T/U - hand to face of Bhimsen Thapa</p> <p>- Dissolve, Zoom out - sketch of 1st Dharrhara with Bagh.</p>	

निकट रहेको विकट वस्ती वृत्तचित्रको स्क्रिप्टको अंश (निर्देशक/स्क्रिप्ट राइटर : अनन्त बजाचार्य)

निकट रहेको विकट वस्ती

□ अनन्त राज बजाचार्य

राजधानी शहरको बीचै बीच रहेर पनि सुविधा र सुविस्ताबाट कोसौं टाढा रहेको छ - यो वस्ती। वागमती नदी छेउ लहरै बगिएका यी घर टहराहरु हेर्दा कसले भन्ला र यो महानगर घोषित आधुनिक राजधानी शहर बीचको वस्ती भनेर। राजधानीको मुटु नजिकै रहेर पनि विकट बनेको यो निकट वस्ती विस्थापितहरुको वस्ती हो - शहर भित्रको एउटा सुकुम्बासी वस्ती। गरिबी, प्राकृतिक विपत्ती एवं मूलकको राजनीतिक परिस्थितिका कारण आफ्नो गाउँ ठाउँ, आफ्नो जन्मथलो छोड्न बाध्य भएका हुन् यिनीहरु।

फोहर एवं दुर्घान्दत वातावरण, अस्थायी छाप्रोहरु, गरिबी, अभाव, भोक र मृत्युसंग लुकामारी खेल्ने रोगग्रस्त जीवन यहाँको वास्तविकता हो।

थुप्रै कथाहरु अनि ती कथा भित्र लुकेका अनागन्ती ब्यथाहरु बोकेको काठमाडौं महानगरपालिका भित्र पर्ने जागृतीनगर र विजयनगर सुकुम्बासी वस्ती वि.सं. २०५६ साल तिर यहाँ बसेको बताइन्छ। काठमाडौं उपत्यका भित्र यस्ता थुप्रै वस्तीहरु छन् जहाँ पुराना शहरी गरिबीका दयनीय दृष्यहरु देख्न सकिन्छ।

शहरका धनधान्यले खाएको जुठो भाँडा माभोर विहान बेलुकीको आफ्नो खाना जुगुउन बाध्य यस वस्ती भित्रका महिलाहरु आफ्नो परिवारको खर्च धान्नका लागि गार्मेण्ट लगायत घरघरमा गई लुगा धुने पनि गर्दछन्।

- अन्तर्बार्ता -

केहीले भने सानो तिनो व्यापार व्यवसाय गरिरहेका छन्। कसैको लागि भने यहाँको सानो छाप्रो आमदानीको श्रोत भएको छ।

छोराको विमारीको उपचारको लागि राजधानी पसेका वर्दवास निवासी यी आमाको सम्पूर्ण परिवार हाल यही सुकुम्बासी वस्ती भित्र कोठा बहाल तिरैर वसिरहेका छन्।

- अन्तर्बार्ता -

काठमाडौं मै वर्षौं देखि कोठा बहालमा बस्दै आएको यो परिवार अहिले केही वर्ष यता देखि आर्थिक अभावका कारण यही वस्तीमा वसिरहेका छन्।

- अन्तर्बार्ता -

यो अर्को परिवार, चार सन्तानका आमा यी महिला, आफ्ना सबै छोराछोरीलाई पढाउने धोको हुँदा हुँदै पनि पिनले मात्र एक जनालाई विद्यालय पठाउन सकेकी छन्।

- अन्तर्बार्ता -